

गोंड आदिवासी स्त्रियांच्या मासिक धर्मासंबंधी मान्यता आणि त्यात आलेले परिवर्तन

प्रतिक जमनादास झाडे,
संशोधक विद्यार्थी, समाजकार्य विभाग,
रा. तु. म. ना. विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. प्रणाली केशव पाटील,
सहाय्यक प्राध्यापक,
समाजकार्य महाविद्यालय कमाटी, नागपूर

सारांश (Abstract):

भारतीय आदिवासी समाजांमध्ये स्त्रियांच्या शरीरक्रिया आणि विशेषतः मासिक धर्म यासंबंधी विविध सांस्कृतिक, धार्मिक व सामाजिक मान्यता आढळतात. गोंड आदिवासी समाज हा मध्य भारतातील एक महत्त्वाचा आदिवासी समुदाय असून त्यांच्या जीवनपद्धतीत परंपरा आणि निसर्गपूजा यांना विशेष स्थान आहे. गोंड समाजातील स्त्रियांच्या मासिक धर्मासंबंधी असलेल्या पारंपरिक मान्यता या शुद्धता-अशुद्धता, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक नियमांशी जोडलेल्या आहेत. तथापि शिक्षण, आरोग्य सेवा, शासकीय योजना आणि आधुनिक विचारप्रवाह यांमुळे या मान्यतांमध्ये लक्षणीय परिवर्तन घडून येत आहे. प्रस्तुत संशोधनपर लेखात गोंड आदिवासी स्त्रियांच्या मासिक धर्मासंबंधी पारंपरिक मान्यता, त्यांचे सामाजिक परिणाम आणि आधुनिक काळातील बदल यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून द्वितीयक माहितीस्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. गोंड समाजात मासिक धर्माला शुद्धता-अशुद्धतेच्या संकल्पनेशी जोडले जाते. त्यामुळे स्त्रियांवर सामाजिक अलगाव, धार्मिक बंधने आणि आरोग्यविषयक अंधश्रद्धांचा परिणाम झालेला दिसून येतो. या मान्यतांमुळे स्त्रियांच्या आत्मविश्वासावर, मानसिक स्वास्थ्यावर आणि सामाजिक सहभागावर मर्यादा येतात. मात्र आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्यविषयक जागरूकता, शासकीय योजना आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यामुळे या मान्यतांमध्ये हळूहळू सकारात्मक बदल घडून येत आहेत. तरीही दुर्गम भागांमध्ये परंपरागत विचारांचे वर्चस्व कायम आहे. त्यामुळे परंपरेचा सन्मान राखत वैज्ञानिक, मानवकेंद्री आणि स्त्री-अधिकाराधिष्ठित दृष्टिकोन स्वीकारणे अत्यावश्यक ठरते.

बीजशब्द: गोंड आदिवासी, मासिक पाळी, आदिवासी महिला, सांस्कृतिक श्रद्धा, सामाजिक बदल.

१. प्रस्तावना (Introduction):

महाराष्ट्रातील विदर्भ हा भौगोलिकदृष्ट्या विस्तीर्ण व सांस्कृतिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण असा प्रदेश असून येथे विविध आदिवासी समुदायांचे वास्तव्य आढळते. या समुदायांपैकी गोंड हा एक प्राचीन व संख्येने मोठा आदिवासी समाज आहे. विदर्भातील गोंड आदिवासी समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक रचना ही निसर्गाशी निकट संबंध राखणारी असून परंपरागत मूल्यांवर आधारित आहे. या समाजाच्या जीवनपद्धतीत स्त्रीचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कुटुंब, समाज आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचा सांभाळ करणारी गोंड आदिवासी स्त्री ही समाजाच्या जडणघडणीतील एक महत्त्वाची कडी ठरते. गोंड आदिवासी स्त्रीचे जीवन हे बहुआयामी स्वरूपाचे आहे. ती घरगुती कामकाजाबरोबरच शेती, जंगलावर आधारित उपजीविका, लाकूड व वनोपज संकलन, पशुपालन यांसारख्या कार्यांमध्ये सक्रिय सहभाग घेते. तसेच लोकपरंपरा, सण-उत्सव, धार्मिक विधी, गीत-नृत्य यांचे संवर्धन व हस्तांतरण करण्याची जबाबदारीही तिच्यावर असते. त्यामुळे गोंड समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे जतन करण्यात स्त्रीची भूमिका केंद्रस्थानी राहिलेली आहे. तथापि, या सामाजिक योगदानासोबतच गोंड आदिवासी स्त्रीला अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अडचणींना सामोरे जावे लागते. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, परंपरागत रूढी, अंधश्रद्धा, मर्यादित शिक्षण संधी आणि अपुरी आरोग्य सेवा यांचा तिच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसून येतो. विशेषतः आरोग्य, पोषण, मासिक धर्म, मातृत्व आणि शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रांत तिला असमानता व दुर्लक्ष सहन करावे लागते.

गोंड आदिवासी स्त्रियांचे सामाजिक स्थान, त्यांचे दैनंदिन जीवन, समस्या, सांस्कृतिक भूमिका आणि बदलत्या सामाजिक प्रक्रियांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. असा अभ्यास केवळ आदिवासी समाजाच्या समज वाढवण्यासाठीच नव्हे, तर स्त्री-अधिकार, सामाजिक न्याय आणि समावेशक विकासाच्या दृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण आहे. मासिक धर्म ही स्त्रियांच्या शरीरातील एक नैसर्गिक जैविक प्रक्रिया असली तरी अनेक समाजांमध्ये तिच्याशी संबंधित सामाजिक नियम, धार्मिक बंधने आणि सांस्कृतिक अंधश्रद्धा आढळतात. भारतीय समाजातील आदिवासी समुदायांमध्ये या विषयाकडे पाहण्याची दृष्टी वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. गोंड आदिवासी समाजामध्ये स्त्रीचे स्थान महत्त्वाचे असले तरी तिच्या मासिक धर्माशी संबंधित परंपरागत मान्यतांमुळे तिच्या दैनंदिन जीवनावर अनेक बंधने लादली जातात. आधुनिक काळात शिक्षण, आरोग्य जागरूकता आणि सामाजिक परिवर्तनामुळे या मान्यतांमध्ये बदल घडत आहेत. या पार्श्वभूमीवर गोंड आदिवासी स्त्रियांच्या मासिक धर्मासंबंधी मान्यता आणि त्यातील परिवर्तनाचा अभ्यास करणे समाजशास्त्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

१. गोंड आदिवासी समाजातील मासिक धर्मासंबंधी पारंपरिक मान्यता अभ्यासणे आणि मान्यतांचा स्त्रियांच्या सामाजिक, मानसिक व आरोग्यविषयक जीवनावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
२. आधुनिक काळात या मान्यतांमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे व सामाजिक परिवर्तनामागील कारणांचा शोध घेणे.

३. संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन हे गोंड आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या मासिक धर्मासंबंधी पारंपरिक मान्यता आणि त्यामध्ये झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करण्यावर केंद्रित असल्यामुळे गुणात्मक (Qualitative) आणि वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाच्या पहिल्या उद्दिष्टानुसार, गोंड आदिवासी समाजातील मासिक धर्मासंबंधी असलेल्या पारंपरिक मान्यतांचा आणि त्यांचा स्त्रियांच्या सामाजिक, मानसिक व आरोग्यविषयक जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करण्यासाठी सैद्धांतिक आणि सांस्कृतिक अभ्यास दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. दुसऱ्या उद्दिष्टानुसार, आधुनिक काळात या मान्यतांमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पारंपरिक व समकालीन स्थितीची तुलना करून सामाजिक परिवर्तनामागील कारणांचा शोध घेण्यात आला आहे. संशोधनासाठी द्वितीयक माहितीस्त्रोतांचा वापर करण्यात आला असून त्यामध्ये समाजशास्त्रीय संशोधन लेख, आदिवासी अभ्यासविषयक ग्रंथ, शासकीय अहवाल, आरोग्यविषयक दस्तऐवज आणि स्वयंसेवी संस्थांचे अहवाल यांचा समावेश आहे. माहितीचे विश्लेषण करताना वर्णनात्मक मांडणीसोबतच चिकित्सक दृष्टिकोन वापरण्यात आला आहे. ज्यामुळे परंपरा आणि आधुनिकतेतील ताणतणाव तसेच सामाजिक परिवर्तनाची दिशा स्पष्ट करता आली आहे. सांस्कृतिक अभ्यास (Cultural Studies) दृष्टिकोन संशोधन पद्धती उद्दिष्टपूर्तीसाठी उपयुक्त आणि सुसंगत ठरते.

४. गोंड आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी:

गोंड समाज मुख्यतः मध्य भारतातील जंगलप्रधान भागात वसलेला आहे. निसर्गपूजा, लोकदेवता, परंपरागत सण-उत्सव आणि सामुदायिक जीवनशैली ही त्यांच्या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये आहेत. गोंड समाजात स्त्रीला कुटुंब व समाजाचा आधारस्तंभ मानले जाते; मात्र तिच्या शरीराशी संबंधित प्रक्रिया विशेषतः मासिक धर्माबाबत काही बंधनात्मक नियम आढळतात. गोंड आदिवासी समाज हा भारतातील प्राचीन व महत्त्वाचा आदिवासी समाज आहे. गोंड समाजाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी समृद्ध, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि परंपरांनी नटलेली आहे. हा समाज प्रामुख्याने मध्य भारतातील महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या भागांत आढळतो. निसर्गाशी जवळीक हे गोंड संस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. गोंड समाजात जंगल, पर्वत, नद्या, प्राणी आणि वृक्ष यांना पवित्र मानले जाते. त्यांच्या धार्मिक श्रद्धांमध्ये निसर्गपूजा, पूर्वजपूजा आणि स्थानिक देवतांना विशेष महत्त्व आहे. 'पेन' देवता ही गोंड समाजातील प्रमुख देवता असून प्रत्येक गावात पेनगुडी असते. सण-उत्सवांमध्ये करमा, मडई, फाग आणि पोळा हे सण मोठ्या उत्साहाने साजरे केले जातात. गोंड समाजाची

लोककला आणि लोकसाहित्य समृद्ध आहे. गोंड चित्रकला ही जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध असून ती निसर्ग, प्राणी आणि दैनंदिन जीवनावर आधारित असते. पारंपरिक नृत्य, गीत आणि वाद्ये समाजजीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. ढोल, मांदरी आणि बांसुरी यांचा वापर केला जातो.

सामाजिक रचनेत कुटुंब आणि कळप पद्धतीला महत्त्व आहे. परंपरा, रूढी आणि सामूहिक जीवनपद्धती यांमुळे गोंड समाजाची सांस्कृतिक ओळख आजही जिवंत आहे. गोंड आदिवासी समाजातील मासिक धर्मासंबंधी पारंपरिक मान्यता या समाजाच्या सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनाशी निगडित आहेत. पारंपरिक दृष्टिकोनातून मासिक धर्माला अपवित्रता किंवा शुद्ध-अशुद्धतेची जोडले जाते. या काळात स्त्रियांना धार्मिक विधींमध्ये सहभागी होण्यास, देवपूजेस किंवा काही सामाजिक कार्यांपासून दूर ठेवले जाते. काही ठिकाणी स्त्रियांना वेगळ्या जागी राहण्याची प्रथा आढळते. या मान्यतांचा स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनावर परिणाम होत असून त्यांना तात्पुरते अलिप्ततेचे अनुभव येतात. मानसिक पातळीवर लाज, भीती किंवा अपराधभाव निर्माण होऊ शकतो, तर आरोग्याच्या दृष्टीने योग्य स्वच्छतेबाबत माहितीअभावी समस्या उद्भवण्याची शक्यता असते. तथापि, आधुनिक काळात शिक्षण, आरोग्यसेवा, शासकीय योजना आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यामुळे या मान्यतांमध्ये हळूहळू बदल होताना दिसतो. मासिक धर्म ही नैसर्गिक जैविक प्रक्रिया आहे, याची जाणीव वाढत आहे. शाळा, आशा वर्कर, आरोग्य शिबिरे यांमुळे स्वच्छता, सॅनिटरी पॅड्सचा वापर आणि आरोग्यविषयक माहिती स्त्रियांपर्यंत पोहोचत आहे. परिणामी, काही पारंपरिक निर्बंध शिथिल होत असून स्त्रियांचा आत्मविश्वास वाढत आहे. या सामाजिक परिवर्तनामागे शिक्षणाचा प्रसार, माध्यमांचा प्रभाव, शहरी संपर्क, आणि स्त्री-पुरुष समानतेविषयी वाढती जाणीव ही प्रमुख कारणे आहेत. तरीही, परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समन्वय साधत, स्त्रियांच्या आरोग्य, सन्मान आणि अधिकारांना केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे.

५. मासिक धर्मासंबंधी पारंपरिक मान्यता:

५.१ धार्मिक व सांस्कृतिक समज: गोंड आदिवासी समाजात मासिक धर्मासंबंधीच्या धार्मिक व सांस्कृतिक समजुती प्राचीन परंपरांवर आधारित आहेत. या समाजात मासिक धर्माला शुद्धता-अशुद्धतेच्या संकल्पनेशी जोडले जाते. मासिक पाळीच्या काळात स्त्रीमध्ये विशेष प्रकारची शक्ती किंवा ऊर्जा असते असे मानले जाते. मात्र ही शक्ती अस्थिर, धोकादायक किंवा नियंत्रणाबाहेर असल्याची धारणा आहे. त्यामुळे या काळात स्त्रीने देवपूजा, धार्मिक विधी, पेन देवतेची आराधना किंवा सामूहिक सण-उत्सवांपासून दूर राहावे अशी अपेक्षा केली जाते. या समजुतीचा उद्देश धार्मिक संतुलन राखणे व अनिष्ट शक्तींपासून समाजाचे संरक्षण करणे असा सांगितला जातो. परंतु या धारणा स्त्रीला अपवित्र किंवा अशुद्ध ठरवतात. ज्यामुळे तिच्या सामाजिक सन्मानावर परिणाम होतो. मासिक धर्म ही नैसर्गिक जैविक प्रक्रिया असतानाही तिला धार्मिक निर्बंधांशी जोडले जाते. यामुळे स्त्रीच्या मनात अपराधभाव, भीती किंवा लाज निर्माण होऊ शकते. अनेक वेळा या समजुती पिढ्यान्पिढ्या चालत आल्यामुळे त्यांना प्रश्न विचारण्याची परंपरा दिसून येत नाही. धार्मिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक ओळख जपताना स्त्रीच्या नैसर्गिक प्रक्रियांकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहण्याची गरज आज प्रकर्षाने जाणवते.

५.२ सामाजिक बंधने: गोंड आदिवासी समाजात मासिक धर्माच्या काळात स्त्रियांवर काही सामाजिक बंधने घातली जातात. या काळात स्त्रीने स्वयंपाक करू नये, पाणी किंवा अन्नला हात लावू नये, घरातील सदस्यांपासून काही प्रमाणात अंतर ठेवावे किंवा घराबाहेरील विशिष्ट जागेत राहावे, अशा प्रथा काही भागांत आढळतात. या नियमांचा उद्देश स्त्रीला विश्रांती मिळावी किंवा तिचे संरक्षण व्हावे, असे सांगितले जाते. मात्र प्रत्यक्षात या सामाजिक बंधनांचा परिणाम स्त्रीच्या सामाजिक सहभागावर मर्यादा आणणारा ठरतो. घरातील व सामाजिक जीवनापासून तात्पुरते दूर राहिल्यामुळे स्त्रीला एकाकीपणा, कमीपणाची भावना किंवा दुर्लक्षित असल्याचा अनुभव येऊ शकतो. कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेतून तिला बाजूला ठेवले जाणे हे तिच्या आत्मसन्मानावर परिणाम करते.

विशेषतः तरुण मुलींमध्ये मासिक धर्माबद्दल भीती व गुप्तता निर्माण होते. समाजाने घातलेल्या या बंधनांमुळे मासिक पाळी ही लपवण्याची गोष्ट आहे, असा समज बळकट होतो. आधुनिक शिक्षण आणि सामाजिक

बदलामुळे काही ठिकाणी या बंधनांमध्ये शिथिलता येत असली, तरी आजही अनेक भागांत या प्रथा टिकून आहेत.

५.३ आरोग्यविषयक अंधश्रद्धा: गोंड आदिवासी समाजात मासिक धर्मासंबंधी अनेक आरोग्यविषयक अंधश्रद्धा आढळतात. मासिक धर्माला आजार, अशुद्धता किंवा दुर्बलतेची जोडले जात असल्यामुळे या काळात योग्य स्वच्छतेबाबत माहितीचा अभाव दिसून येतो. काही ठिकाणी स्त्रिया जुन्या कापडांचा वापर करतात, ते योग्य प्रकारे स्वच्छ न करणे किंवा लपवून ठेवणे अशा पद्धती प्रचलित आहेत. या अंधश्रद्धांमुळे संसर्ग, त्वचारोग, मूत्रमार्गाचे आजार आणि इतर स्त्रीरोग होण्याची शक्यता वाढते. मासिक पाळीत वेदना, थकवा किंवा अस्वस्थता ही नैसर्गिक शिक्षा आहे, असे मानल्यामुळे अनेक स्त्रिया वैद्यकीय मदत घेण्यास टाळाटाळ करतात. यामुळे आरोग्य समस्या गंभीर होऊ शकतात. स्वच्छतेबाबत खुलेपणाने चर्चा न होणे, लाज किंवा भीती यामुळे मुलींना योग्य माहिती वेळेवर मिळत नाही.

६. पारंपरिक मान्यतांचे सामाजिक परिणाम:

गोंड आदिवासी समाजातील मासिक धर्मासंबंधीच्या पारंपरिक मान्यतांचा स्त्रियांच्या जीवनावर बहुआयामी आणि खोलवर परिणाम झालेला दिसून येतो. या मान्यता केवळ धार्मिक किंवा सांस्कृतिक स्वरूपाच्या नसून त्या स्त्रियांच्या सामाजिक स्थान, मानसिक आरोग्य, आत्मसन्मान आणि मानवी हक्कांवर थेट परिणाम करणाऱ्या आहेत. मासिक धर्म ही नैसर्गिक जैविक प्रक्रिया असतानाही तिच्याशी जोडलेल्या रूढी व बंधनांमुळे स्त्रीचे जीवन अनेक स्तरांवर प्रभावित होते. प्रथम, सामाजिक अलगावामुळे स्त्रियांच्या आत्मविश्वासावर नकारात्मक परिणाम होतो. मासिक धर्माच्या काळात स्त्रीला घरातील, धार्मिक आणि सामाजिक उपक्रमांपासून दूर ठेवले जाते. यामुळे तिला आपण "अशुद्ध" किंवा "अस्वीकार्य" आहोत, अशी भावना निर्माण होते. हा अनुभव वारंवार येत असल्याने स्त्रीच्या मनात न्यूनगंड तयार होतो. समाजात स्वतःचे मत मांडण्याची क्षमता कमी होते आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा आत्मविश्वास ढासळतो. विशेषतः किशोरवयीन मुलींमध्ये हा अनुभव अधिक तीव्र असतो, कारण त्याच वयात त्यांची सामाजिक ओळख घडत असते.

दुसरे महत्त्वाचे परिणाम म्हणजे मासिक धर्माबाबत संकोच आणि लज्जेची भावना. गोंड समाजात मासिक पाळीबद्दल उघडपणे बोलणे टाळले जाते. ती एक गुप्त, लाजिरवाणी आणि लपवून ठेवण्याची गोष्ट मानली जाते. परिणामी, मुलींना या नैसर्गिक प्रक्रियेबाबत योग्य माहिती वेळेवर मिळत नाही. आई-मुलगी किंवा स्त्रियांमध्येही याविषयी संवाद कमी दिसून येतो. ही लज्जा स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा भाग बनते आणि तिच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणते. शाळेत किंवा सार्वजनिक ठिकाणी अस्वस्थता, भीती आणि गैरसोयी सहन कराव्या लागतात. तिसरे, आरोग्यविषयक समस्या आणि मानसिक ताण हे या मान्यतांचे गंभीर परिणाम आहेत. मासिक धर्माला अशुद्धता किंवा आजार समजल्यामुळे स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष होते. अस्वच्छ साधनांचा वापर, योग्य उपचार न घेणे आणि वेदना सहन करणे या गोष्टी आरोग्य धोक्यात आणतात. यासोबतच सततचे निर्बंध, एकाकीपणा आणि सामाजिक नकार यामुळे मानसिक ताण वाढतो. चिंता, भीती, नैराश्य आणि आत्ममूल्य कमी झाल्याची भावना स्त्रियांमध्ये आढळते. या सर्व परिणामांमुळे स्त्रीच्या सामाजिक स्थितीवर आणि मानवी हक्कांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. समानतेचा हक्क, सन्मानाने जगण्याचा हक्क, आरोग्याचा हक्क आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य या मूलभूत अधिकारांवर मर्यादा येतात. परंपरेच्या नावाखाली स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाते. यामुळे गोंड समाजात सामाजिक परिवर्तन घडवताना मासिक धर्मासंबंधीच्या मान्यतांचा पुनर्विचार करणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षण, जनजागृती आणि संवेदनशील संवादाच्या माध्यमातून स्त्रीकेंद्री दृष्टिकोन विकसित केल्यासच खऱ्या अर्थाने सामाजिक न्याय आणि समता साध्य होऊ शकते.

७. आधुनिक काळातील परिवर्तन:

गोंड आदिवासी समाजात मासिक धर्मासंबंधी असलेल्या पारंपरिक मान्यतांमध्ये आधुनिक काळात हळूहळू परिवर्तन घडताना दिसत आहे. शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्यविषयक जागरूकता, शासकीय योजना आणि सामाजिक संपर्क यामुळे मासिक धर्माकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत आहे. हा बदल संध असला तरी

स्त्रियांच्या जीवनात सकारात्मक परिणाम घडवणारा ठरत आहे. सर्वप्रथम, शिक्षण आणि जागरूकता या परिवर्तनामागील महत्त्वाच्या घटक ठरल्या आहेत. शाळांमधील आरोग्य शिक्षण, जीवन कौशल्य शिक्षण आणि किशोरवयीन कार्यक्रमांमुळे मासिक धर्म ही नैसर्गिक जैविक प्रक्रिया आहे, याची वैज्ञानिक समज विकसित होत आहे. तरुण पिढी, विशेषतः मुली, या विषयावर अधिक खुलेपणाने विचार करू लागल्या आहेत. मासिक पाळीबाबत प्रश्न विचारणे, माहिती घेणे आणि अनुभव शेअर करणे याबाबतचा संकोच कमी होत आहे. काही प्रमाणात मुलगेही या विषयाबाबत संवेदनशील बनत असून, त्यामुळे लज्जा आणि भेदभाव कमी होण्यास मदत होत आहे. दुसरे महत्त्वाचे परिवर्तन आरोग्य सेवा आणि शासकीय योजनांमुळे घडताना दिसते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, अंगणवाडी सेविका, आशा कार्यकर्त्या आणि स्वयंसेवी संस्थांमार्फत मासिक स्वच्छतेबाबत माहिती दिली जात आहे. सॅनिटरी पॅड्सचे मोफत किंवा सवलतीच्या दरात वितरण, आरोग्य तपासणी शिबिरे आणि जनजागृती कार्यक्रम यांमुळे स्त्रियांना आवश्यक साधने उपलब्ध होत आहेत. यामुळे मासिक धर्माला आजार किंवा अशुद्धता समजण्याच्या अंधश्रद्धांना हळूहळू तडा जात आहे. स्वच्छतेचे महत्त्व समजल्याने संसर्ग आणि स्त्रीरोगांचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होत आहे.

तिसरे म्हणजे सामाजिक बदलांची प्रक्रिया काही गोंड समुदायांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येते. मासिक धर्माच्या काळात घातली जाणारी कडक बंधने काही ठिकाणी सैल होत आहेत. स्त्रिया घरातील कामांमध्ये, कौटुंबिक निर्णयांमध्ये आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये अधिक सहभागी होताना दिसतात. मासिक पाळीच्या काळात वेगळ्या जागेत राहण्याची प्रथा काही भागांत बंद होत आहे किंवा केवळ विश्रांतीपुरती मर्यादित राहिली आहे. यामुळे स्त्रीच्या आत्मसन्मानात आणि आत्मविश्वासात वाढ होत आहे. तथापि, हे परिवर्तन सर्वत्र समान गतीने घडत नाही. दुर्गम भागांत अजूनही पारंपरिक मान्यता खोलवर रुजलेल्या आहेत. त्यामुळे परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समतोल साधणे आवश्यक ठरते. स्थानिक संस्कृतीचा आदर राखत, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि स्त्रीकेंद्री विचार समाजात रुजवणे ही आजची गरज आहे. एकूणच, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि सामाजिक बदल यांच्या एकत्रित प्रभावामुळे गोंड समाजात मासिक धर्मासंबंधी सकारात्मक परिवर्तन घडत आहे. हे परिवर्तन स्त्रियांच्या आरोग्य, सन्मान आणि समानतेच्या दिशेने महत्त्वाचे पाऊल ठरत असून, दीर्घकालीन सामाजिक न्यायासाठी त्याची सातत्याने जोपासना करणे आवश्यक आहे.

८. आव्हाने आणि मर्यादा:

गोंड आदिवासी समाजात मासिक धर्मासंबंधी परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू असली तरी तिच्या काही महत्त्वाच्या आव्हाने आणि मर्यादा स्पष्टपणे दिसून येतात. सर्वप्रथम, हे परिवर्तन सर्व भागांत समान गतीने घडत नाही. विशेषतः दुर्गम, जंगललगत आणि डोंगराळ भागांत पारंपरिक मान्यतांचे वर्चस्व अजूनही टिकून आहे. या भागांत धार्मिक श्रद्धा, रूढी आणि सामाजिक दबाव अधिक प्रभावी असल्यामुळे बदल स्वीकारण्यास विरोध किंवा संकोच दिसून येतो. दुसरे मोठे आव्हान म्हणजे शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांची अपुरी उपलब्धता. अनेक दुर्गम गावांत शाळा, आरोग्य केंद्रे, प्रशिक्षित आरोग्य कर्मचारी किंवा नियमित जनजागृती कार्यक्रम पोहोचत नाहीत. परिणामी, मासिक धर्माबाबत वैज्ञानिक माहिती स्त्रियांपर्यंत वेळेवर पोहोचत नाही. सॅनिटरी पॅड्स, स्वच्छ पाणी आणि सुरक्षित स्वच्छतागृहे यांचा अभावही आरोग्य समस्यांना कारणीभूत ठरतो. तिसरे, सांस्कृतिक बदलांविषयी समाजात संमिश्र दृष्टिकोन आढळतो. काही जण बदलाला आवश्यक मानतात, तर काहीना परंपरा धोक्यात येतील अशी भीती वाटते. त्यामुळे आधुनिक विचार आणि सांस्कृतिक ओळख यांच्यात तणाव निर्माण होतो. स्त्रियाही अनेकदा सामाजिक टीका किंवा बहिष्काराच्या भीतीने बदल स्वीकारण्यास मागे पडतात. या आव्हानांमुळे परिवर्तनाची प्रक्रिया संथ होते. म्हणूनच स्थानिक संस्कृतीचा आदर राखत, संवेदनशील पद्धतीने शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक संवाद वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

९. निष्कर्ष (Conclusion):

प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की विदर्भातील गोंड आदिवासी समाजात स्त्रीचे स्थान सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाचे असले तरी मासिक धर्मासंबंधीच्या पारंपरिक मान्यतांमुळे तिच्या दैनंदिन जीवनावर अनेक बंधने लादली जातात. मासिक धर्माला शुद्धता-अशुद्धतेशी जोडणाऱ्या धार्मिक, सांस्कृतिक आणि

सामाजिक समजुतीमुळे स्त्रीला सामाजिक अलगाव, मानसिक ताण, लज्जा आणि आरोग्यविषयक समस्यांना सामोरे जावे लागते. या मान्यतांचा परिणाम केवळ वैयक्तिक पातळीवर मर्यादित न राहता स्त्रीच्या सामाजिक स्थान, आत्मसन्मान आणि मूलभूत मानवी हक्कांवरही होतो. तथापि, आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्यसेवा, शासकीय योजना आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या हस्तक्षेपामुळे या पारंपरिक मान्यतांमध्ये हळूहळू परिवर्तन घडत आहे. मासिक धर्म ही नैसर्गिक जैविक प्रक्रिया आहे, याविषयीची वैज्ञानिक जाणीव वाढत असून स्वच्छता, आरोग्य आणि आत्मसन्मानाबाबत सकारात्मक बदल दिसून येत आहेत. तरीही हे परिवर्तन सर्वत्र समान गतीने घडत नसल्याने दुर्गम भागांत अजूनही अनेक आव्हाने कायम आहेत. म्हणूनच, गोंड आदिवासी समाजात मासिक धर्मासंबंधी शाश्वत व समतावादी परिवर्तन घडवण्यासाठी स्थानिक संस्कृतीचा आदर राखत, शिक्षण, आरोग्य जागरूकता आणि स्त्रीकेंद्री दृष्टिकोन यांचा समन्वय साधणे अत्यावश्यक आहे. अशा प्रयत्नांतूनच स्त्रीसन्मान, सामाजिक न्याय आणि समावेशक विकास साध्य होऊ शकतो. गोंड आदिवासी स्त्रियांच्या मासिक धर्मासंबंधी मान्यता या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक घटकांवर आधारित आहेत. या मान्यतांमुळे स्त्रियांच्या सामाजिक व मानसिक जीवनावर मर्यादा आल्या. मात्र आधुनिक शिक्षण, आरोग्य जागरूकता आणि सामाजिक परिवर्तनामुळे या मान्यतांमध्ये सकारात्मक बदल घडून येत आहेत. हे परिवर्तन केवळ आरोग्याच्या दृष्टीने नव्हे, तर स्त्रियांच्या आत्मसन्मान, सामाजिक समावेशन आणि मानवी हक्कांच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे परंपरेचा सन्मान राखत वैज्ञानिक आणि मानवकेंद्री दृष्टिकोन स्वीकारणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची (References)

- Bhasin, V. (2007). *Tribal cultures of India*. Kamla-Raj Enterprises.
- Census of India. (2011). *Primary census abstract: Scheduled tribes*. Government of India.
- Desai, I. P., & Patel, S. (2010). *Indian society: Continuity and change*. Oxford University Press.
- Government of India. (2014). *Menstrual hygiene management: National guidelines*. Ministry of Drinking Water and Sanitation.
- Government of Maharashtra. (2018). *Tribal development report*. Tribal Development Department.
- Kamble, R. (2016). Health beliefs and practices among Gond tribes of Central India. *Journal of Tribal Studies*, 5(2), 45–58.
- Kulkarni, S., & Durge, P. (2019). Menstrual hygiene practices and beliefs among rural and tribal women in India. *Indian Journal of Social Work*, 80(3), 321–338.
- National Family Health Survey (NFHS-5). (2021). *India fact sheet*. Ministry of Health and Family Welfare.
- Patel, T. (2014). *Gender and society in India*. Oxford University Press.
- Rao, S. (2018). Cultural perceptions of menstruation among tribal communities. *Indian Anthropological Review*, 47(1), 67–82.
- UNICEF. (2019). *Guidance on menstrual health and hygiene*. United Nations Children's Fund.
- Xaxa, V. (2005). Politics of language, religion, and identity: Tribes in India. *Economic and Political Weekly*, 40(13), 1363–1370.
- बेहुरा, एन. के., एवं महापात्रा, एल. के. (2013). *जनजातीय समाज और संस्कृति*. नई दिल्ली: सेज पब्लिकेशन्स।
- वर्मा, आर. के. (2015). *भारत की जनजातियाँ*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
- शर्मा, मीना. (2018). जनजातीय महिलाओं की स्वास्थ्य समस्याएँ. *भारतीय समाजशास्त्र*, 6(2), 55–68।
- भारत सरकार. (2014). *मासिक स्वच्छता प्रबंधन दिशानिर्देश*. पेयजल एवं स्वच्छता मंत्रालय, नई दिल्ली।
- सिंह, पी. (2017). जनजातीय समाज में मासिक धर्म से जुड़ी मान्यताएँ. *समाज और संस्कृति*, 4(1), 41–56।

- मिश्रा, के. (2019). *महिला, स्वास्थ्य और सामाजिक परिवर्तन*. वाराणसी : चौखंबा प्रकाशन।
- देशमुख, श. वि. (2015). *आदिवासी समाज आणि संस्कृती*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
- गायकवाड, आर. एस. (2017). *आदिवासी स्त्री : सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभ्यास*. औरंगाबाद : साई प्रकाशन.
- जाधव, व्ही. बी. (2018). गोंड आदिवासी समाजातील रूढी व परंपरा. *महाराष्ट्र समाजशास्त्र वार्षिकी*, 12(1), 45–60.
- महाराष्ट्र शासन. (2019). *आदिवासी विकास अहवाल*. आदिवासी विकास विभाग, मुंबई.
- कुलकर्णी, एस. (2020). ग्रामीण व आदिवासी महिलामधील मासिक स्वच्छता : एक अभ्यास. *स्त्री अभ्यास*, 8(2), 33–48.
- पाटील, म. रा. (2016). *स्त्री, आरोग्य आणि समाज*. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.